

БОБУРИЙЛАР ДАВРИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7397889>

Шарахметова Мухлиса Ансаритдиновна,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Tel: +998 946490233; E-mail: sharaxmetvamuxlisa@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг учинчи қизи Гулбаданбегим, унинг “Ҳумоюннома” асари, услуби ҳамда таржималари ҳусусида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: *Бобурийлар даври тарихи, таржима асар, баён қилиш услуби, қўлёзма, факт.*

ABSTRACT

This article talks about Gulbadanbegim, who is the third daughter of the ruler and poet Zahiruddin Muhammad Babur, as well as the style and translations of her work “Humayunname”.

Key words: *The history of the Babur period, translation work, style, manuscript, fact.*

“Ҳумоюннома” асари Гулбаданбегим томонидан ёзилган. Гулбаданбегим – Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг учинчи қизи, Ҳумоюннинг синглиси. Гулбаданбегим (1522-1603) уч буюк бобурий ҳукмдор – отаси Бобуршоҳ, акаси Ҳумоюншоҳ ва жияни Акбаршоҳ даврини қамраб олган мураккаб даврда яшади. Гулбаданбегимнинг жияни Акбаршоҳ тарихнавис Абулфазл Алломийга “Акбарнома” асарини ёзиш учун фармон берган ҳамда зарур маълумотлар тўплаш учун яқин кишиларга, жумладан аммаси Гулбаданбегимга ҳам хотиралар ёзишни топширган. “Ҳумоюннома” мана бундай бошланади: “Ул Фирдавс макон [Бобур] ва Жаннат ошиён [Ҳумоюн] билан боғлиқ воқеалардан нимани билсангиз, ёзингиз, деган буйруқ бўлганди. Ҳазрати Фирдавс макон фоний дунёдан боқие дунёга йўл олганларида, бу ҳақир [Гулбаданбегим] саккиз ёшда эди, шу сабабли бўлиб ўтган воқеаларнинг камроқ қисми ёдимда қолган эди. Подшоҳнинг амрига биноан, нимаики эшитган ва хотирамда қолган бўлса, қозғозга туширдим”.

Гулбадан – Ўрта аср Шарқда ягона аёл тарихчидир. У яратган асар бир қатор жиҳатларига кўра қимматли ва бошқа тарихий асарлардан ажралиб туради. Масалан, Бобур ҳаётининг сўнгги ярим йилини Гулбадан ўзининг кузатишлари асосида ёзганлиги билан диққатга сазовордир. Чунки ундаги маълумотлар бошқа манбаларда учрамайди. Гулбаданбегим мураккаб сарой ҳаётига ҳам аҳамият беради, Бобур ҳаёти хусусиятларини тасвирлайди. Дипломатик ва савдо муносабатлари билан бир қаторда, оилавий шароитлар, тўй ва аза маросимлари билан боғлиқ анъаналар, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак турлари, совға-салом ва ҳ.к. ҳақида бошқа тарихий манбаларда кам учрайдиган масалаларни ҳам баён этган. Энг муҳими, эркак киши эътибор бермайдиган, назари тушмайдиган нарсаларга аёл кўзи билан қараган ва уни моҳирона тасвирлаган.

Бу ерда шуни назарда тутиш керакки, Гулбаданбегим асарда тасвирланган воқеаларни орадан 40-50 йил ўтгандан кейин ёзган. Воқеаларни тасвирлашда иштирокчилардан, кўрган-билганлардан сўраб-суриштирган. Масалан, Ҳумоюннинг Эрондалик даврини келинойиси Ҳамидабонубегимдан сўраб ёзган. Асарни ёзишда Гулбаданнинг ўткир зеҳни ва хотираси, истейдоди ҳал қилувчи аҳамият касб этган. “Ҳумоюннома” тахминан 1583-1585 йилларда битилган. Асар дастлаб “*Аҳволи Ҳумоюнподшоҳ*” деб аталган, лекин кейинчалик “Ҳумоюннома” номи билан шуҳрат қозонган.

“Ҳумоюннома” ўзининг асосий хусусияти – баён услубининг равлонлиги билан отасининг “Бобурнома”сига ўхшайди. Бобур равлон услуб учун курашган ва буни унинг асарларида кўриш мумкин. Чунончи, Ҳумоюннинг услуби ғализлигини танқид қилиб мана бундай деган эди: “...Бундан нари бетакаллуф ва равлон ва пок алфоз била бити, ҳам санга таиивиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғувчига”¹. Гулбаданбегим асарини “*пок алфоз била*” битди. Лекин у даврда тарихий мавзудаги асарларнинг услуби бошқача эди – жимжимадор, тумтароқ жумлалардан иборат бўларди. Масалан, «Зафарнома»нинг муаллифи Низомиддин Шомий ўз асарини ёзишдан олдин Амир Темур ҳузурида бўлган. Соҳибқирон унга «рост гапни ҳамма тушунадиган қилиб ёзинг, такаллуф билан жумлаларга безак бериш, лоф уриб макташ, муболаға қилиш керак эмас» деган маънода топшириқ берган эди. Бироқ Шомий Соҳибқироннинг ўғитига тўла-тўқис амал қилмаган, аниқроғи амал қилолмаган, чунки ўша даврда жимжимадор, тумтароқ услубда ёзиш урф эди, шу сабабли муаллиф ҳам ўшани

¹ Бобурнома. П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б. 223.

четлаб ўтолмагани қуйидаги битта жумладан ҳам кўриниб турипти: *«Бинобарин, жидду жаҳд камарини жон белига боғлаб, тақаллуфу безакларсиз, софу пок иборалар либосини кийгизишни бошладим, ҳиммат этагини жон белига бар уриб, ирода енгини шимариб ишга киришдим».*

Гулбаданбегим услуб борасида тўла-тўқис отасининг йўлидан борди, асарини “Бисмиллаҳир раҳмонир раҳим” деб бошлайди-да, кейин тўғридан-тўғри воқеаларни баён қилишга киришаверади.

“Ҳумоюннома”нинг “Бобурнома” дан фарқли жиҳатлари ҳам бор – Гулбаданбегим асарини туркийда эмас, форс тилида ёзди. Бу икки нарсдан дарак беради: “Ҳумоюннома” ёзилган даврда Бобур вафотидан ярим асрдан ортиқроқ вақт ўтган, Гулбаданнинг ўзи ва сарой аҳли туркийни тушунса ва унда сўзлашса ҳам, бироқ энди бу тилнинг мавқеи аввалгидек эмас эди. Иккинчидан, анъанага кўра, асарлар форсийда битилар эди. Мана шу сабабларга кўра, “Ҳумоюннома” форс тилида ёзилган.

“Ҳумоюннома” нинг “Бобурнома”дан яна битта фарқи – “Бобурнома” да воқеалар баёни хронологик тартибда, йилма-йил берилган бўлса, “Ҳумоюннома” да бундай тартиб йўқ.

“Гулбадан” номли асар муаллифи инглиз адибаси Маргарет Румер Годеннинг ёзишича, Бобуршоҳ ва Ҳумоюн ҳақида хотиралар ёзишни Акбаршоҳ яна икки кишига – Ҳумоюншоҳнинг яқин мулозимларидан Жавҳар офтобачи ва содиқ вазири Шайх Бояздга ҳам топширган эди².

Лекин, С.Азимжонов негацир “замонасининг барча олимларига, қариндош-уруғларига ва амирларига” ҳам шундай фармон берилган деб ёзади. Ҳар ҳолда, инглиз адибасининг фикри тўғрига ўхшайди. Акс ҳолда, кўплаб “Ҳумоюннома”лар мавжуд бўлган бўларди. Ваҳоланки, Акбаршоҳнинг фармонига биноан битилган иккита “Ҳумоюннома” маълум, холос³.

Асар Шимолий Ҳиндистон тарихини ёритишга, Ҳумоюн ҳукмронлик қилган давр тарихини очиб беришга бағишланган. Шундай бўлса-да, асар Бобуршоҳ ҳаётининг сўнгги ярим йилини ҳам қамраб олган ва 1553 йилда Комрон Мирзонинг кўзига мил тортилиши воқеасида узилиб қолган. Демак, асарда тахминан 23 йиллик воқеалар баён этилган, лекин асар узилиб қолгани сабабли у аслида яна неча йиллик воқеаларни қамраб олгани ҳақидаги маълумотни биз бирон-бир манбада учратмадик. С. Азимжонованинг ёзишича,

² Жавҳар офтобачининг “Ҳумоюннома” си ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланмоқда.

³ Жавҳар офтобачининг “Ҳумоюннома” си ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Шарқ ва Ғарбдаги қўлёзма хазиналари, таниқли олим ва давлат арбобларига қилинган мурожаатлар ҳеч қандай натижа бермаган, яъни асарнинг давоми топилганича йўқ.

“Ҳумоюннома”нинг ижтимоий фанлар тарихини ўрганишда ҳам аҳамияти катта. Асар форс тилида ёзилган, бироқ унда “Бобурнома” даги сингари ҳиндча сўзлар қўлланганлиги, шунингдек, ўзбекча сўзлар ҳам учраши сабабли ҳиндий, урду, ўзбек тиллари тарихий лексикологияси учун ҳам қимматли манба вазифасини ўтайди. “Ҳумоюннома” этнографларнинг тадқиқотлари учун ҳам бебаҳо материаллар беради.

Гулбаданбегим, Бобур ва Ҳумоюн даврида “бегимлар”нинг саройдаги мавқеи баланд бўлганлиги, улар айрим ҳолларда давлат ишларида ҳам иштирок этганлари ҳақида маълумот беради. Ана шундай бегимлардан бири Гулбаданнинг ўзи эди. У акаси Ҳумоюн ва жияни Акбаршоҳ даврида давлат ишларига аралашган, саройдаги ўзаро муносабатларни ҳал қилишда унинг фикри, маслаҳати катта аҳамиятга эга бўлган. Шундай эътиборли аёллардан яна Фарғонада Бобурнинг бувиси Эсондавлатбегим, Ҳумоюн ва Акбаршоҳ саройида Хонзодабегим, Моҳимбегим, Дилдорбегим ҳамда Бадахшон ҳокими Султон Иброҳимнинг онаси Хуррамбегим ва бошқалар бўлган.

Гулбаданнинг асарида Ҳумоюн билан боғлиқ хотиралар айниқса катта аҳамиятга эга, чунки бу даврда у анча улғайиб қолган, воқеаларда бевосита ўзи иштирок этган эди. Бобур вафоти (1530) дан кейин Ҳиндистонда кураш авж олиб кетди, халқнинг аҳволи оғирлашди. Сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан заифлашган мамлакатни Ҳумоюн сақлаб қола олмади – Ҳиндистон тахтини Шершоҳ Сурий эгаллади, Ҳумоюн эса аввал Кобул томонга укаларидан мадад сўраб борди, улардан кўмак ололмай, Эрон шоҳидан паноҳ истади. Ҳумоюннинг бу муваффақиятсизликларида ўзининг ҳам айби бор эди. Чунончи, у тахтга ўтириши биланок Комрон Мирзога Кобул билан Қандаҳордан ташқари Панжоб билан Ҳинд воҳасини ҳам кўшиб берди. Ҳумоюннинг ўз улуши бўлмиш Санбҳални эса Ҳиндолга, Меварни Аскаррий Мирзога топширди. Оқибатда ўз давлатини ҳал қилувчи ҳудудлардан ажратиб қўйди. Ҳумоюн отасининг васиятига амал қилиб укаларига меҳр-оқибат кўрсатишга ҳаракат қилди, лекин биронтасидан мурувват кўрмади. Натижада, 15 йил муддатга Ҳиндистон тахтидан айрилди ва “тахтсиз султон, тожсиз подшоҳ” бўлиб сарсон-саргардонликда юрди. 1555 йилда Эрон шоҳи Таҳмаспнинг кўмагида яна Деҳли тахтини қўлга киритди, лекин ярим йил ўтар-

ўтмас тасодифий ўлим топди, отаси Бобуршоҳ кўрган умр – 48 ёшда оламдан кўз юмди.

“Хуמוюннома”нинг дунёда ягона нусхаси Британия музейида сақланмоқда. Уни ўрганишга А.С. Бевериж хоним салмоқли улуш қўшган – 1902 йилда асарни инглиз тилига таржима қилиб, катта сўзбоши ва шарҳлар билан нашр эттирди. А. Бевериж мазкур китобга “тенги йўқ ноёб асар” деб юксак баҳо берган. “Хуמוюннома” 1996 йилда Францияда Жан Пол Ру ва Жан Луи Бакэ иштирокида француз тилига таржима қилиниб, чоп этилди. Нашр француз олими Бакэ Граммон, ўзбек олимлари Сабоҳат Азимжонова ва Акмал Саидовлар ёзган махсус муқаддималар билан бошланади.

Тил, этнография ва бошқа жиҳатларини текширишдан ташқари, “Хуמוюннома”нинг Бобуршоҳга бағишланган қисмини “Бобурнома” билан қиёслаш ҳам қизиқ натижалар бериши мумкин. Бу иккала машҳур асарни айна бир тарихий воқеани икки хил нуқтаи назардан ёритгани маълум.

Битта мисол келтирамиз. Бобуршоҳнинг ҳаётидаги энг аламли воқеа опаси Хонзодабегимни ашаддий рақиб Шайбонийхонга эрга беришга мажбур бўлганидир. Шу воқеа “Бобурнома”да мана бундай келтирилган: *“Муҳосара имтидоди узоққа тортти. Захира ва озук ҳеч тарафдин келмади. Кўмак ва мадад ҳеч жавонибдин етишмади. Сипоҳий ва раият навмид бўлуб, бирар-иккирар қўргондин ташлаб қоча кириштилار. Шайбоқхон қўргон элининг ожизлигин англаб, келиб Ғори Ошиқон навоҳисида тушти. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўбарўйига Кўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирзонинг уйларига келдим... Атроф ва жавонибдин билкулл маъюс бўлдук. Ҳеч тарафдин умидворлик қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам туганди. Ҳеч тарафдин озук ва захира келмади.*

Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини орага солди. Агар бир тарафдин умидворлиг бўлса эди, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эди. Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки паҳар бўла ёвушуб эдиким, Шайхзода дарвозасидин чиқилди...”

Гулбаданбегим эса мана бундай тасвирлайди:

“[Бобур] икки марта қилич зарби билан Самарқандни фатҳ қилдилар. Биринчи мартаба ҳазрати подшоҳ отам ўн икки ёшда эдилар ва иккинчи мартасида ўн тўққиз ёшда эдилар, учинчи мартасида эса йигирма икки ёшда эдилар. Олти ой қамалда (Самарқандда) бўлдилар. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқародай амакилари Хуросонда бўла туриб, уларга ёрдам юбормадилар.

Кошгардаги Султон Маҳмудхон уларнинг тоғалари эди – улар ҳам ёрдам юбормадилар. Ҳеч қаердан мадад ва кўмак етмагач, умидсизликка тушдилар

Шундай бир пайтда Шоҳибекхон [Шайбонийхон] агар опангиз Хонзодабегимни бизга узатсангиз, биз ва сизнинг орамизда сулҳ тузилади ва иттифоқчилик алоқалари ўрнатилади, деб айтиб юборади.

Охири зарурат юзасидан Хонзодабегимни мазкур хонга узатиб, ўзлари (Самарқандни) ташлаб чиқдилар”.

Битта воқеага икки хил ёндошув яққол кўриниб турибди. Бу ва шу сингари фактлар айрим воқеаларга ойдинлик киритиши мумкин.

Таржима тарихига кўз ташланса, баъзи машҳур асарлар битта тилнинг ўзига бир неча марта ўгирилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Бирон таниқли асарнинг таржимаси мавжуд бўлатуриб уни қайтадан таржима қилиш таржимондан улкан билим, матонат ва жасорат талаб қилади. Янги таржима аввалгисидан зинҳор кам бўлмаслиги, мумкин қадар устун бўлиши керак. Бир қатор тилларга қайта-қайта таржима қилинган асарлардан бири “Бобурнома”дир. У инглиз тилига тўлиқ шаклда уч марта, форс тилига икки марта, урду тилига эса икки марта тўлиқ, икки марта қисқа шаклда ўгирилган.

Давр ўтиши билан янги манба ва маълумотлар топилади, мавжуд фактларга муносабат ўзгаради – янги давр янги таржималарга эҳтиёж туғдиради.

“Ҳумоюннома”ни ўзбек тилига 1959 йили таниқли бобуршунос олима С. Азимжонова таржима қилган. Батафсил сўзбоши ва форсча матн билан бирга чоп эттирган. 1998 йили “Маънавият” нашриётида қайта нашр этилди. С. Азимжонова таржимаси салкам ярим аср мобайнида ўз вазифасини адо этди – шарқшунос, ҳиндшунос, тарихчилар ва бошқа соҳа мутахассислари ундан истифода этиб келдилар.

“Ҳумоюннома”ни форс тилидан таржимаси филология фанлари доктори, профессор Аҳмад Куронбеков томонидан ҳам амалга оширилган.

Ўтган давр ичида ўзимизда ва чет элларда Бобурийлар, хусусан Ҳумоюншоҳ даврига оид бир қанча тадқиқотлар юзага келди – “Ҳумоюннома”нинг француз ва урду тилларига таржимаси нашр этилди, инглиз адибаси Маргарет Румер Годеннинг “Гулбадан” асари чоп этилди⁴ ва бошқалар. Асар тўрт қисмдан иборат: *Бобуришоҳ даври; Бобуришоҳ; Ҳумоюн ҳукмдорлиги даври; Акбар ҳукмдорлиги даври.*

⁴ Rumer Godden. Gulbadan. 1980.

Асарда қайси шоҳ даври бўлмасин, нима ҳақда сўз кетмасин, асосий тимсол Гулбаданбегим, унинг ҳаётига оид тафсилотлар муаллифнинг диққат марказида туради. Муаллиф муслима аёллар таомилларга ёшликдан риоя қилишларини алоҳида таъкидлайди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Бобурийлар даври тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланган, “Бобурнома” нинг мантиқий давоми бўлган “Ҳумоюннома” асарининг таржималари бобуршуносликка улуш бўлиб қўшилади, тарихимизни янади кенгроқ ва чуқурроқ ўрганишда мутахассисларга муҳим манба вазифасини бажаради, деб умид билдирамыз.

REFERENCES

1. Бобурнома. П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. – Т.: Шарқ, 2002.
2. Гулбаданбегим. Ҳумоюннома / Форс тилидан С.Азимжонова таржимаси. – Т.: Фан, 1959.
3. Румер Годен. Гулбадан / Инглиз тилидан Х.Сўфиева таржимаси. – Т.: Шарқ НМАК, 2007.
4. Файзиев Т. Темурий маликалар. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.
5. Rumer Godden. Gulbadan. 1980.